

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Cilt/Vol: 2, Sayı/Issue: 1, 2018, ss/pp. 235-252
DOI Number:
ISSN:2602-3792
ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

ZORUNLU GÖÇ BAĞLAMINDA KUR'AN'DA GÖÇ

Mehmet Emin SARIKAYA*

ÖZET

Göç en az insanlık kadar eski bir olgudur. Göç, değişik bilim dallarının araştırma sahasına girmekle birlikte aynı zamanda sosyolojik bir kavramdır. Bu kavramı açıklarken amacına, gerçekleşme tarzına, sebeplerine, göçmenlerin özelliklerine, göçülen yerin özelliklerine ve çok çeşitli faktörlere göre sınıflamalar yapıldığı söylenebilir. Araştırmacılar göçün farklı yönleri ile ilgili çeşitli eserler kaleme almışlardır. Ancak Kur'an'ı kaynak olarak yapılan çalışmalar da dâhil göçün sosyolojik bir kavramla olan sistematik ilişkisini gösterebilen bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Bu nedenle araştırmamızın en önemli yönünü kavram ve metin arasındaki ilişkinin sistematik incelenmesi oluşturacaktır. Bizim çalışmamızda göçün bir alt başlığı olan zorunlu göç kavramı Kur'an'da temas edildiğini düşündüğümüz göç ile ilgili ayetler kapsamında ele alınmaktadır. Bu minvalde zorunlu göçün savaş vb. içerisinde şiddeti barındıran durumlardan, ekonomik buhranlara kadar geniş bir yelpazede kişinin yaşam hakkı ve mutluluğuna yönelik tehdit ve zorlamanın bir sonucu olarak gerçekleşen bir olgu olduğu söylenebilir. İnsanlık tarihinde birçok inanan topluluk, Allah'ı inkâr edenlerin veya ona şirk koşanların zulmünden kaçarak Allah'ın mülkünde mekân aramaya koyulmuştur. Kur'an'da otuzdan fazla ayet, göç eden bu inanan topluluğundan bahseder. Ayetler sosyolojik bir bakış açısı ile incelendiğinde ise sosyolojik bir olgu olan göç ile ilgili çok önemli yorumlar ve sonuçlar ilgili ayetlerden çıkarılabilir. Makalemizde Kur'an'da ki göç ile ilgili ayetler "Hicret öncesi anlatılar: Göçü gerekli kılan durumlar", "Hicret esnası anlatılar:

* AND Center Araştırmacı Yrd., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: eminsarikaya.93@gmail.com

Göç hali”, “Hicret Sonrası: Yeni yurt ve Zorunlu göç deneyimi: Medine’ye Hicret” şeklinde bir tasarım ve sınıflandırmayla ele alınmıştır. Böylelikle ayetler ve kavram ilişkisinin okuyucunun zihninde sistematik şekilde yerleşmesi hedeflenmiştir. Bu araştırma ile Kur’an’da zorunlu göç olgusuna kavram- olgu çerçevesinde odaklanarak daha önce göç ve din araştırmalarında değinilmemiş bir noktayı aydınlatmak çabasında olacağız.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, Zorunlu Göç, Göç, Hicret.

MIGRATION IN THE QUR'AN IN THE CONTEXT OF FORCED MIGRATION

ABSTRACT

Migration is at least as old as humanity. Migration is a sociological concept at the same time as it enters the field of research of different sciences. In explaining this concept, it can be said that the purpose of the classification is classified according to various factors and type of realities, characteristics of migrants, characteristics of migrated places. Researchers have received various works on different aspects of migration. However, there is no research showing a systematic relationship with the sociological concept of migration, including studies conducted by taking the Qur'an as a source. For this reason, the most important aspect of our research will be the systematic examination of the relationship between the concept and the text. In our work, the concept of forced migration, which is a sub-title of immigration, is handled in the context of the migration-related verses that we think are being touched in the Qur'an. In this way, forced migration, war, etc. it can be said that it is a phenomenon that occurs as a result of the threat and enforcement against the right to life and happiness of a person in a wide fan as far as economic depression. In the history of mankind many faithful communities have escaped from the persecution of those who disbelieve in Allah or those who contend with them, seeking a place in God's possession. He speaks of this group of believers who have migrated more than thirty verses in the Qur'an. When the verses are examined from a sociological point of view, very important interpretations and conclusions about migration, which is a sociological phenomenon, can be drawn from related verses. The verses related to the migration in the Qur'an are as follows:

"Before immigration: immigration is necessary," "Migration", "Migration", "After Migration: New dormitory and forced immigration experience: Medina Hijret " in the form of a design and has been handled with classification. Thus, it is aimed to place the verses and concept relation systematically in the reader's mind. With this research, we will focus on the conceptual-phenomenon phenomenon of forced migration in the Qur'an and try to enlighten a point that has not been mentioned in migration studies and religion studies before.

Keywords: Qur'an, Forced Migration, Migration, Migration.

Giriş

Sosyoloji insanın toplum halinde yaşamasından dolayı oluşan tüm sonuçlarla ilgilenmektedir. İnsanların etkileşim halinde oldukları her zaman ve mekânda, sosyolojik sonuçlar oluşur. Bu nedenle aya giden bir astronotun deneyimleri örneğinde olduğu gibi sadece bireysel bilgi ve anlam yönü ağır basan bir durum, toplu taşıma kullanan insanların durumu kadar sosyologu ilgilendirmemektedir (Fichter, 2012: 3-4). Toplumda bireyler karşılıklı ilişkilerini şekillendirir. Aynı zamanda bu bireyler ilişkilerden etkilenen konumundadır. Örneğin yaşadığı toplumda lider vasfı ile öne çıkan bir kişi toplumu yönlendiren bir role ve statüye sahipken, aynı zamanda o toplumun yetiştirdiği bir birey olma vasfını da yitirmez. Bu girift bilmeceyi açıklamak somut olgulardan soyut kuramlar elde eden; tikellerden genel bir açıklamaya giden, tikellerin anlam dünyasını keşfe çıkan sosyolojinin işlevidir. Bu açıklamalardan yola çıkarak sosyolojik düşünmenin, karmaşık bir bütün olan toplumun yapısının ve bireylerin sosyal davranışlarının nedenlerinin sosyolojik kavram ve kuramlarla açıklanması faaliyeti olduğu söylenebilir.

İnsanın olduğu her yerde ve zamanda gerçekleşen sosyolojik düşüncenin alanına giren toplumsal olaylardan biri de göçtür. Göç, değişik bilim dallarının araştırma sahasına girmekle birlikte aynı zamanda sosyolojik bir kavramdır. Bu kavramı açıklarken amacına, gerçekleşme tarzına, sebeplerine, göçmenlerin özelliklerine, göçülen yerin özelliklerine ve sayısını artırabileceğimiz çok çeşitli faktörlere göre sınıflamalar yapıldığı söylenebilir (Adıgüzel, 2016: 19). Bu sınıflamalar, öncelikle göçü tetikleyen unsurun tespiti ile göçün *gönüllü göç* veya bir baskı

sonucu *zorunlu göç* olup olmayışı; amacına göre ekonomik temelli olup olmaması; iç göç (bir ülke içerisinde bir yerden bir yere) veya dış göç (siyasi sınırların dışında bir yere) olması; süresi itibariyle sürekli veya geçici oluşu; yasal veya yasadışı oluşu; göçmenlerin vasıflı veya vasıfsız oluşu; boyutu itibariyle bireysel veya kitlesel oluşu ile ilgilidir (Adıgüzel, 2016: 19- 20). Sınıflamalar değişik göç kuramlarını da beraberinde getirmiştir. Göç kuramları aşağıda sıralandığı şekliyle 5 başlık altında toplanmıştır.

1. Ravenstein'in Göç Yasaları Kuramı
2. Everett Lee'nin Göç Kuramı
3. Petersen'in Göç Tipleri
4. Ekonomik Temelli Kuramlar
 - a. Neo- Klasik Ekonomi Kuramı
 - b. Yeni Ekonomi Kuramı
 - c. İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Kuramı
5. Sosyo-kültürel Kuramlar
 - a. Denge Kuramı
 - b. Merkez- Çevre Kuramı
 - c. Göçmen İlişkileri Ağı Kuramı
 - d. Göç Sistemleri Kuramı (Adıgüzel: 22- 30).

Bu çok farklı kuramların varsaydığı göçe dair genellemelere rağmen denilebilir ki her göç diğerlerinden farklıdır (Ekici; Tuncel, 2015: 10).

Dünyada ve ülkemizde göç kavramı ve göçün sosyolojik yönü ile ilgili çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Göç çalışmalarına olan bu ilginin 1960 ve sonrasına denk geldiği ve özellikle 2000'li yıllarda artışa geçtiği söylenmektedir (Sirkeci, Yüceşahin, 2014: 1). Yabancı dilde yazılmış ve Türkçeye kazandırılmış göç çalışmalarına Thomas Faist'in (2003) "*Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*", Stephen Castles'in (2008) "*Göçler Çağı*" örnek olarak verilebilir. Göç ile ilgili kavram sözlüğü şeklinde Türkçeye kazandırılmış Davit Bartram ve arkadaşlarının (2017) "*Göç Meselesinde Temel Kavramlar*" eseri de oldukça değerli bir çalışmadır. Ülkemizde göçün sosyolojik boyutunu araştıran çalışmalara Cemal Yalçın (2004) ve Yusuf Adıgüzel'in (2016) "*Göç Sosyolojisi*" isimli iki önemli eseri örnektir. Genel olarak göç ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi inceleyen eserlere Kemal Karpat'ın (2017) "*Etnik yapılanma ve Göçler*", M. Murat Erdoğan ve Ayhan Kaya'nın (2015) "*Türkiye'nin Göç Tarihi*", Taylan Akkayan'ın (1981) "*Göç ve Değişme*", Rana A. Aslanoğlu'nun (1998) "*Kent, Kimlik ve Küreselleşme*" çalışmaları örnek verilebilir. İbrahim Balcıoğlu'nun "*Sosyal ve Psikolojik*

Açıdan Göç” (2007) çalışması göçün sosyoloji ve psikoloji alanlarının ortak bakış açıları ile değerlendirilmesini sağlamıştır.

Göç çalışmalarının bir alt araştırma alanı olarak ülkemizde zorunlu göç kavramı da araştırmalara konu olmuştur. Bu bağlamda Necati Bozkurt'un (2000) “ *Denizi Kurutmak (Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası)*”, Mehmet Erbaş'ın (2010) “ *Zorunlu Göç Etkinlik ve Kentlilik*”, İnan Keser'in (2011) “ *Göç ve Zor*”, Adem Sağır'ın (2012) “ *Zorunlu Göçler, Sürgünler ve Yol Hikayeleri*”, Kemal Arı'nın (2014) “ *Büyük Mücadele / Türkiye'de Zorunlu Göç 1923-1925*”, İhsan Tefik'in (2017) “ *İnsan ve Mekan Yüzüyle Mücadele 1923'ten Bugüne Zorunlu Göç*” kitapları örnek gösterilebilir.

Bu eserlerin yanı sıra daha özel bir araştırma alanı olan göç ve din kavramlarının karşılıklı etkileşimini inceleyen sosyolojik araştırmalar da mevcuttur. Fulya Atacan'ın (1993) “ *Kutsal Göç*”, Kadir Canatan'ın (1995) “ *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*”, A.Vahap Taştan'ın (1996) “ *Değişim Sürecinde Kimlik ve Din*”, İsmail Altıntaş'ın (2008) “ *Dış Göç ve Din*”, Ayhan Kaya'nın (2016) “ *İslam, Göç ve Entegrasyon*”, Arif Korkmaz'ın (2017) “ *Göç ve Din*”, Abdullah Özbolat'ın (2017) “ *Statü ve Din & Göç*” çalışmaları örnek olarak verilebilir.

Zorunlu göç ve din konusunda ise araştırmalar makale boyutu ile sınırlıdır. Bu makaleler çoğunlukla zorunlu göç ile birlikte göç eden toplumda değişen din algısı ve ritüelleri konu edinmiştir. Ayrıca dinin zorunlu göç üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Bunun yanı sıra makale bazında, göç ve din araştırma alanı içinde değerlendirebileceğimiz, bizim de makalemizin konusunu oluşturan Hicret olayının göç araştırmaları çerçevesinde incelendiği görülmektedir. Ancak bu çalışmaları incelediğimizde sosyolojik bir kavram olan göç ile sosyolojik bir olay olan Hicret arasındaki bağlantı kurulurken bu ilişkinin tam manası ile aktarılamadığı, İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an penceresinden meseleye yaklaşılmadığı fark edilmiş ve böyle bir çalışma yapma gereği duyulmuştur. Bunun yanında bizim çalışmamız, Hicret'i zorunlu göç kavramı sınırlarında anlamaya çalışacaktır. Yanı sıra çalışmamız nitel bir çalışmadır ve incelenen konunun tarafımızdan gerçekleştirilmiş bir inşaa çabasıdır.

Araştırmanın problemini, göç ile ilgili ayetlerin zorunlu göç bağlamında sosyolojik perspektiften anlaşılması oluşturmaktadır.

Araştırmamızın amacı Kur'an'ın ele aldığı konuları sosyolojik bir bakış açısı ile incelemek aynı zamanda Kur'an'ın gözünden toplumu ele almaya çalışmaktır. Bu amaçla Kur'an'da geçen göç

ile ilgili ayetler, sosyolojinin bakış açısı ile anlaşılabilir ve yeniden yorumlanarak modern göç çalışmalarında kullanılan bir kavram olan 'zorunlu göç' teması içinde ele alınacaktır.

Çalışmamızda tarihsel dokümantasyon tekniğini kullanacağız. Kavramların sosyolojik boyutları incelenirken sosyoloji kitaplarına, makalelerine; tarihi yönden inceleme için İslam tarihi kaynaklarına, aynı zamanda Kur'an ilimleri açısından değerlendirmelerimizde Kur'an meali ve Kur'an indekslerine müracaat edilecektir.

Sosyolojik Açıdan Göç

Göç, coğrafi bir olgu olarak insanların içinde yaşadıkları yerden başka bir yere yerleşmesidir (Bartram, Poros& Monforte, 2017: 13-14). İnsanlık kumaşının bir parçası olan göç antik zamanlardan beridir varlığını sürdürür (Cruz, 2010: 1). Göçün olmadığı bir toplum düşünülmediği gibi göç etmeyen bir toplum da ölmeye başlar. Çünkü göç yeni bir toplumsal hareketliliğin habercisidir (Ortaylı, 2006: 19). Sosyolojik olarak göç, birey ya da grupların *sembolik veya siyasal sınırların* ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketi ve bu hareketin etkilerini kapsar (Marshall, 2005:685). Daimi veya yarı daimi bir süreçtir (Faist, 2003: 41). Ekonomik, sosyal, siyasî veya doğal nedenlerden dolayı insanlar göç etmeye karar verirler. Göç farklı sınıflamalara tabi olacağı gibi tüm nüfus hareketleri göç tanımı içerisinde yerini bulur. Göç insanların bireysel ve sosyal olarak kendilerini ve toplumlarını yeniden inşa ettikleri, aynı zamanda bilinmeyene doğru bir yolculuk olabileceği için kendi içinde riskleri barındıran bir süreçtir (Adıgüzel, 2016: 3). *Siyasal sınırları aşmak* ve en az bir yıllık bir süreci kapsaması koşullarıyla nüfus hareketlerini kapsayan göç olgusunu tetikleyen *itme* ve *çekme* faktörleri bulunur. *İtme faktörü*, yaşanılan yerdeki koşulların dayanılamayacak hale gelmesi; *çekme faktörü* ise, göçülecek yerdeki cazip yaşam standartları ve refahla ilintilidir (Adıgüzel, 2016: 18-19). *İtme* faktörlerine yaşanılan yerdeki açlık, savaş, doğal afetler, baskı ve zulüm; *çekme* faktörlerine ise barış ortamı, ifade ve inanç özgürlüğü, ekonomik imkânlar örnek verilebilir.

Göçün etkisiyle, göç eden toplumlar için yeni ırklar, kültürler, idare ve yaşam biçimleri gibi durumlar ortaya çıkar (Karpata, 2017: 9). Göç sosyal hareketliliğe ve toplumsal değişime neden olabilecek bir süreçtir. Göç eden toplumlar hem göç ettikleri yerin özelliklerini değişime uğratar hem de kendi alışkanlıklarında değişim yaşarlar. Yani göç eden toplumlar

gittikleri yerde hem etkilenirler hem de etkilerler. Bu manada sosyal değişme göçü tetiklediği gibi göç de sosyal değişimi tetikler. Bundan dolayı göç, her ne kadar uzunca bir süre sadece coğrafya biliminin ilgi alanında görülse de toplum ve göç arasındaki ilişkiye benzer etkileşimlerden ötürü, daha sonra farklı bilimlerin bu alana olan ilgisini yoğunlaştırmıştır. Bu alanlardan biri de sosyolojidir zira sosyal hareketlilik ve değişime ivme kazandıran yönüyle göç, yeni toplumların oluşumuna neden olmaktadır (Gürkan, 2006: 5-8).

Göç eden topluluk göç ettikleri yerde, kendine olan öz güvenlerini/ saygılarını yeniden kazanmak için bir şeyler yapabilme veya bireysel denge sağlama ihtiyacı gibi problemlerle karşılaşır. Bu topluluğa gerekli alan açılmaz ise patlamaya hazır bir bomba durumuna geçebilir. Bu durumda olan bir toplum kendilerini ifade imkânları oluşturamadıklarında kendine güvenme, koşulsuz imana; öz güven/ saygı, gurura; bireysel denge, sıkı sıkıya grup bağlılığına dönüşebilir (Balcıoğlu, 2007: 32-33).

Göç eden insanlar göç öncesi, sırası ve sonrasında değişik stres durumlarına maruz kalabilmektedirler. Bu durum göç ile beraber kişi de oluşan güçsüzlük ve yetersizlik hissi ile ilişkilidir. Aynı zamanda göç eden kişilerde depresyon, bunalım, çaresizlik hissi gibi anksiyete bozuklukları¹ görülebilir. Yeni topluma uyum sorunu gibi psiko-sosyal etkileri de söz konusudur (Tuzcu& Bademli, 2014: 61-64). Bu tür durumların oluşmasının önüne geçecek etmenler Demirbaş & Bekaroğlu'nun (2013) çalışmasında "sığınma talebinin kabulü, iş/ uğraşı sağlanması, sosyal destek, güvenlik duygusu, aynı çevrede göç ettiği kişilerle beraber yaşamak vs." şeklinde açıklanmıştır (13). Göç eden insanlardan ve onları karşılayanlardan beklenti karşılıklı saygı ve kabullenmenin bir an önce gerçekleşmesidir (Akman, 2007: 39).

Zorunlu Göç

Zorunlu göç savaş vb. içerisinde şiddeti barındıran durumlardan ekonomik buhranlara kadar geniş bir yelpazede kişinin yaşam hakkı ve mutluluğuna yönelik tehdit ve zorlamanın bir sonucu olarak gerçekleşir. Aslında zorunlu göç, bir zorlama sonucu bulunduğu yeri terk ediş gibi basit algılansa dahi bir baskı dolayısı ile iki tercih arasında bırakılma zorunluluğu da (ya dinini inkar et, ya da git!) zorunlu göç ve sonuçları kategorisine dâhildir. Öyle ki bazen gönüllü gibi görünen bir göçün altı kazıldığında bu kişileri göçe zorlayan sebepler tespit edilecektir (Bartram, vd.,

¹ "Bir tehlike, felaket ya da talihsizliğin yaklaşmakta olduğu endişesi ve bedensel gerilim belirtileriyle tanımlanan duygu türü (Karakaş, 2018)"

2017: 151-153). Zorunlu göçlerde itici güç sosyal yapıdır (Yalçın, 2004: 14).

Zorunlu göç dendiğinde iki kavram zikredilmelidir. Bunlardan birincisi mülteciliktir. Mülteci zorunlu şartlar sonucu rahat ve huzura kavuşacağı bir yere ulaşma adına iltica eder. İkincisi ise tehcir/ sürgündür. Sürgün olmak bir irade tarafından sizin belirleme hakkınız olmayan bir mekâna doğru göçünüzü ifade eder. Sürgün, iktidarı elinde bulunduran tarafından uygulanan psikolojik ve fiziksel bir ceza şeklidir (Sağır, 2012;30-34). Zorunlu göç bu şekliyle bir 'kültürel travma' olarak da ele alınmıştır. Bu travma bir kültürün tüm kurumlarına karşı dönüştürücü etkisi olan bir süreçtir. Aynı şekilde zorunlu göçe maruz kalmış ve kültürel travma yaşamış topluluklarda siyasal bilincinin üst seviyelerde olduğu da tespit edilmiştir (Tekin, 2011: 91-100).

"Sığınmacılık, mübadele gibi zorunlu göçlerse, yer değiştirme kararının ve isteğinin yarattığı güdülenmeden yoksundur, çaresizlik duyguları barındırır. Seeman'ın göçle ilişkilendirdiği 'yabancılaşma kuramı'nın beş boyutu vardır: Güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık, ayrık hissetme ve kendine yabancılaşma. Göçten sonrası, bir dönüştürerek içselleştirme ve bütünleştirme sürecidir (Kesebir, 2011: 2)."

Tarihte zorunlu göç olayı sıkça yaşanmıştır. Bunlardan ilki ve en büyüğünün kavimler göçü olarak tanımlanan göç hareketi olduğu söylenebilir. Buradan hareketle denilebilir ki zorunlu göçler tarihte yeni medeniyetlerin, devletlerin ve şehirlerin kurulmasına da ön ayak olmuştur. Bu da zorunlu göçün dönüştürücü etkisinin en açık örneğini oluşturur (Bayraktar, 2013: 112).

Zorunlu göç içerisinde barındırdığı 'zorunluluk' durumundan da anlaşılacağı üzere yukarıda anlatılan şekliyle göç öncesi ve sonrası arasında ciddi farkları barındırmaktadır. Yakın tarihte yapılan ve bu farklara dikkat çeken bir çalışmada, göçmenler nazarında yarın ne olacağına dair bir belirsizliğin daima hissedildiği, bu belirsizliğin iki etkisi olduğu söylenmektedir. Bunlar mevcut duruma adapte olmayı hızlandırarak göç edilen yerde yaşama şansını kuvvetlendirmek yahut kaygı durumunun yoğunlaşması sonucu hayata karşı isteksizlik şeklinde ifade edilir (Akşit, vd., 2016;110-113). Göçmen açısından hissedilen ve yaşanan yeni yere adapte olma, coğrafyayı tanıma, yeni fırsatlar oluşturma gibi olguların tamamı

göçün aslında bir insani fenomen olduğunu bize hissettirir (Cengiz, 2015: 106).

Kur'an'da Zorunlu Göç Olgusu

Kur'an'ı Kerim'de insan ve toplum hayatına dair birçok olgu ve olaydan bahsedilmiştir. Bu olgu ve olayların farklı ilimlerin bakış açıları ile ele alınması ise Kur'an'ın ve Kur'an'ın şekillendirdiği Müslüman zihninin meselelere bakışını anlamak açısından önemlidir. Bu noktada sosyolojinin de bir araştırma alanı olarak üzerinde durduğu göç ve zorunlu göç kavramlarının Kur'an'da da ciddi oranda işlendiği söylenebilir. Kur'an'da göç, 'hicret' kavramı ile karşılaşılır (Aydın, 2015: 104). Ancak Kur'an, hicreti yalnızca sosyal bilimlerin ve sosyolojinin ele aldığı, salt bir yerden başka bir yere hareket olarak incelemeyi aksine hicretin bir paradigma değişimi olarak işlendiğini de görürüz (Şeriatî & Şehidi, 1991: 65-82). Ancak biz bu araştırma çerçevesinde sadece sosyolojik bir kavram olan zorunlu göç olarak hicreti ele alacağız.

Sözlüklerde hicret dini sebeplerle bir yerden başka bir yere göçme olarak tanımlanır. "Ayrılmak, terk etmek, ilgisini kesmek" anlamları da sözlüklerde geçer. Bu kelime özel bir tecrübe olarak Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye olan hicretini ifade eder (Önkal, 1988: 458). Kur'an'ı Kerim, sadece Allah'a ibadet etmekle emir olunan (Zariyat, 51/56) insanın bu görevini yerine getiremeyecek duruma geldiğinde hicret edebileceğini söylemiştir. Bu gerçeği "Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek çok yer bulur, bolluk bulur..." şeklinde ifade etmiştir (Nisa, 4/100). Aynı zamanda yeryüzünde Allah'a imanından dolayı zorluk gören kimselerin hicreti tercih etmeleri gerektiği vurgulanmış, bu şekilde davranmayanlar eleştirilmiştir (Nisa, 4/97). Öncesinde baskı ve şiddete maruz kalan bir toplumun göç edebileceği vurgulanmıştır. Bu haliyle Kur'an'da bahsedilen 'hicret' zorunlu göç tanımımızda geçen 'zorunluluk' sonucu göçün gerçekleşmesi ilkesini karşılamaktadır. Bu noktada hicreti anlamaya çalışırken bu kavramın bir zorunlu göç olduğu akıld tutulmalıdır. Peygamberler ve toplumları açısından hicretin daima Allah'ın izni ile gerçekleştiği unutulmamalıdır. Tüm peygamberler Allah'ın izni ile buldukları yeri terk edebilmişlerdir (Enbiya, 21/87, Ankebut, 29/26).

Göç kavramını ve özelde zorunlu göçü yukarıda kavramsal çerçeveyi verirken ifade ettiğimiz şekliyle *göç öncesi*, *göç esnası* ve *göç sonrası* olarak ayırabiliriz. Bunu hicret kavramı özelinde düşündüğümüzde konunun, *hicret öncesi*, *enası* ve *sonrası*

sınıflaması üzerinden işlenmesi daha anlaşılır bir anlatım sağlayacaktır.

Kur'an'da Hicret Öncesi Anlatılar: Göçü Gerekli Kılan Durumlar

Portes ve Walton'a göre insanlar ekonomik zorlukları ve siyasi engelleri aşmak, açlık ve baskıdan kaçmak gibi belirli yapısal nedenlerle göçe karar verir (Yalçın, 2017: 22). Kur'an'ın, 30 farklı yerinde "Hecr" kelime köküyle anlatılan hicret/zorunlu göç daha çok Mekke'den Medine'ye yapılan peygamberin göçünü ifade eder (Önkal, 1988: 458).

Kur'an'ı Kerim'de hicret edenleri, göçe zorlayan sebepler olarak Allah'a ve Resulü'ne yardım etmek isterken göç etmeye zorlanmaları (Haşr, 59/8), bu kişilerin yurtlarından sürülen, Allah yolunda işkence gören, çarpışıp öldürülen kimseler olmaları (Al'i İmran, 3/195) inançlarını inkâra zorlanmaları (Nisa, 4/89) zulme uğramaları (Nahl, 16/41) durumları zikredilmiştir. Ayrıca Firavun'un Musa (a.s.) ve kavmine yaptığı "erkek çocuklarını öldürmekle ve sadece kadınları sağ bırakmakla" tehdidi (Araf, 7/127; İbrahim, 14/6), Hz. İbrahim (a.s.) ve ona inananların ölüm ve yakılmakla tehdit edilmeleri (Ankebut, 29/24-26), Hz. Lut'un (a.s.) toplumunun sapkınlığından ailesi için endişe duyması (Hud, 11/81) Ashab-ı Kehf olarak anlatılan gençlerin toplumları tarafından ölüm ile tehdit edilmesi (Kehf, 18/20) gibi sebepler de zorunlu göçün nedenleri arasında sıralanmıştır. Tüm bu sıralananlar zorunlu göçü gerekli kılan durumlar olan kişinin yaşam hakkı ve özgürlüğüne yönelik tehdit kapsamına girmektedir.

Kur'an'ı Kerim hicreti Müslümanlara tavsiye ve hatta emrederken Allah'ın bağışlamasını ve mükâfatını hak edenlerin (Bakara, 2/218), gerçek mü'min vasfı kazananların (Enfal, 8/74) Allah'ın rızasına erenlerin (Tevbe, 9/100) hicret edenler olduğunu söyler. Kişilerin rasyonel tercihler sonucu göçe yöneldiği (Yalçın, 2017: 18) düşünüldüğünde Allah'ın bu vaatleri, inanan bir insan için oldukça istenilesi bir hal almaktadır. Bu da yapılacak olan göçün psiko-sosyal olarak zemininin hazırlanmasını sağlayacaktır.

Kur'an'da *Hicret Esnası* Anlatılar: Göç Hali

"Bütün yolculuk boyunca hasret ayrılmadı benden, gölgem gibi demiyorum, çünkü hasret yanımdaydı zifiri karanlıkta da" (Ran, 2015: 50) dizelerinde Nazım Hikmet'in anlattığı şekliyle göç esnasında muhacir/göçmen özellikle yalnızlık hissini kurbanı olmaktadır. Geride kalanlara karşı özlem duygusu ve geleceğe dönük bilinemezlik arasında kalmıştır.

Kur'an, göç edecekleri yukarıda anlatılan duygu yoğunluğuna kapılmamaları için onları motive edecek hitaplarda bulunur. Yeryüzünün yeterince geniş olduğundan bahseder (Nisa, 4/97; Zümer, 39/10). Göç esnasında varılacak yerin ferahlığı göçe teşvik etmektedir. Göç eden insanların Allah katında derecelerinin üstünlüğü anlatılır (Tevbe, 9/20-22; Ankebut, 29/56-60). Güçsüz ve yardıma muhtaç hissettiklerinde yardımın gönderildiğine değinilir (Enfal, 8/26; Ankebut, 29/60). Böylece zorunlu göçe maruz kalan insanlarda ki umutsuzluk hissi biraz olsun hafifler. Hicret esnasında ölenlerin ise büyük bir mükâfat ile mükâfatlandırılacağı belirtilir (Nisa, 4/100). Bu şekilde Kur'an'da göç etmek zorunda kalan insanların psikolojik yönden desteklenmesinin ve gelecek kaygısının en aza indirilmesinin hedeflendiği görülmektedir.

Kur'an'da *Hicret Sonrası*: Yeni Yurt

Mülteci/göçmen, zorunlu gerekçelerle ülkesini terk etmek durumunda kalan kişilere verilen genel addır (Bartram, vd., 2017: 229). Kur'an'da mülteci/göçmen kavramını karşılayan kelime 'muhacir'dir (Önkal, 1988: 458). Muhacirlik İslam hukukunda *darü'l-enn* olarak adlandırılan eman alınmış bir beldeye veya *darü'l-islam* yani İslam beldesine hicret etmek olarak tanımlanır. Kur'an'ı Kerim'de her ikisine dair örnekler mevcuttur (Baysa, 2016: 42).

Göçmen yeni bir yere adım attığında zihninde o yerden beklentileri ve göç ettiği yerden getirdikleri vardır (Yalçın, 2017: 28-29). Göçmenlik bir kimlik krizine yol açabilmektedir. İki kültür yani geldiği yerin ve göç ettiği yerin kültürleri arasında sıkışan göçmen, toplumsal statüsünü kaybetmenin şokunu yaşamaktadır. Zira yeni toplumunda toplumsal statü elde etmek için geç kalmıştır (Balcıoğlu, 2007: 82-84). Göçmenin yaralı bilinci ile göç ettiği yerde ki halkla olan ilişkileri olumlu seyretmesi halinde, göç edilen yere entegrasyon süreci hızlanacaktır. Entegrasyon süreci göçmen toplum ve yerli halkın karşılıklı ilişkilerinin sonucudur (Özmen, 2010: 265).

Kur'an'ı kerim göç edilen ve yerleşilen yeni yurt ile ilgili ayetlerde şu sosyolojik açıklamalara yer verir. Hicret edenleri yeryüzünde güzel bir biçimde yurtlandıracağından bahseder (Nahl, 16/41). Hicret edenleri ve onları barındıranları birbirinin dostu olarak nitelendirmektedir. Ayrıca hicret etmeyenler ile hicret edenlerin, onlarda hicret edinceye kadar aralarında bir dostluktan bahsedilemeyeceği ifade edilmiştir (Enfal, 8/72). Ayette geçen veli' kelimesi hicret edenler ve yerli halk arasında ki ittifak ve yakınlığı anlatmaktadır (Koçar, 2003: 178). Hicret edenlere vaat edilen rahat ve huzur dolu bir ortam göçü hızlandıracağı gibi zorunlu göçün ortaya çıkaracağı olumsuz etkiyi uzaklaştıracak ve göç edenler açısından toplumsal bütünleşmeyi güçlendirecektir.

Fey² olarak elde edilen gelirlerin muhacirlerin hakkı olduğundan bahseden Kur'an (Haşr, 59/8), yeni yurtlarında onlara geçim imkânı sunar. Hicret edenleri karşılayan yerli halkın (ensar) hicret yurdunu hazırladıklarından, muhacirlere karşı sevgi duyduklarından, onlara yaptıkları yardımlardan ötürü karşılık beklemediklerinden, bir ihtiyaç hâsıl olduğunda muhacirleri kendi nefislerine tercih ettiklerinden bahseder (Haşr, 59/9). Yerli halka, hicret edenlerin artık onlardan biri olduğu söylenir (Enfal, 8/75). Yerli halktan ekonomik durumu iyi olanların muhacirlere karşı affedici, hoşgörülü ve yardımsever olmaları öğütlenir (Nur, 24/22). Mümin kadınlardan hicret edenlerin geri çevrilmemesi, onların imanından emin olunduktan sonra usulünce nikâhlanması ve ortalıkta bırakılmaması emredilir (Mümtehine, 60/10). Ayrıca Kur'an'da Allah (c.c.) Muhacir ve Ensar olanlardan razı olduğunu bildirir (Tevbe, 9/100). Bu şekilde göçe maruz kalan topluluk göç ettiği yerde aile, ekonomi gibi temel toplumsal kurumlardan kopmadan, sağlıklı bir şekilde adaptasyon sağlayacaktır.

Zorunlu Göç Deneyimi; Medine'ye Hicret

Kur'an'da yukarıda zikredilen ayetler ışığında değinildiğini düşündüğümüz *hicret* kavramının Müslümanlar için zihinlerde

² ‘Fey’ kavramının İslam tarihinde ilk olarak hicretin 4.yılında Beni Nadir Yahudilerinin sürgün edilmesinden sonra inen Hucûrât süresi 7-10. Ayetler ile ortaya çıktığı görülür. Hz. Peygamber{s.a.v} Beni Nadir mallarını, savaşa iştirak edenlere ganimet olarak taksim etmeyip muhtaç muhacirlere vermeyi kararlaştırmıştır. Bunun üzerine, Haşr süresinin 6.-10. ayetleri nazil olmuş ve fey' ayetleri olarak bilinen bu ayetlerde, ilk kez bir bölge savaşız olarak İslam devletinin eline geçmiş ve ele geçen mallar ayette geçen; " Allah hepsini elçisine devretti..." ifadesiyle bu malların ganimet değil, ümmet adına Peygamberin tasarrufunda olduğu vurgulanmıştır (Demirci, 2003: 597)."

yer tutan en somut hali Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye 622 yılında yaptığı hicrettir. Müslümanların hicretini zorunlu kılan *hicret öncesi* birçok olay meydana gelmiştir. Bu zor durumlardan en barizi ve hicreti gerekli kılan hadise; Peygamberimizin kabilesi olan Haşimoğulları'na karşı Mekkeli müşriklerin boykot kararı olmuştur (Akarşlan, 2012: 13-15). Bu girişim başarısız olsa da Mekke toplumu Müslümanlara karşı açık bir inkâr ve tecrit politikası gütmüştür. Bu sırada Medine'den bir grup Mekke'ye gelerek Hz. Peygamber ile görüşmüştür. Bu görüşmenin adı Birinci Akabe Biati'dir. Bu kişiler Medine'ye dönmüş; yaşanan durum ve konuşulanlar Medine'de ki halka aktarılmıştır. Medine'den, Mekke'ye ikinci biat için tekrar gelenler ile İkinci Akabe Biati yapılmıştır. Bu biatten sonra Peygamberimiz İslam'ı tebliğ ve göç edilecek yerde ortamın hazırlanması adına Mus'ab b. Umeyr'i (r.a.) görevlendirir. Onun çalışmalarıyla Medine'nin büyük kısmı Müslüman olur (Taberi, 2007: 112-115). Medine'de Müslüman olan halk Evs ve Hazrec kabileleridir. Onların İslam'a olan iştiaqları Yahudilerle ve dolayısı ile tevhit ve nübüvvet kavramları ile olan yakınlıkları, Yahudilerin son peygambere dair sözlerini daima işitmeleri sayesinde bu kavramlara olan aşinalıkları ve toplumsal bir sorun olan iki kabile arasında ki nifakı bitirecek bir birlik arayışıdır (Köksal, 1987: 585).

Artık Müslümanların göçü için emin bir yer olarak Medine hazırlanmıştır. Bu olaylardan sonra Allah Resulü (s.a.v) Müslümanlara "Yüce Allah sizin için yeni kardeşler çıkarmıştır ve sizin huzur ve sükûnet içerisinde yaşayacağınız bir şehir temin etmiştir" sözleriyle göç yolunu açmıştır (İbn Hişam ve İbn İshak'tan alıntı ile Köksal, 1987: 606).

Başarısız boykot girişimi ve türlü eziyet ve baskıların ardından Mekkeliler çareyi peygamberi ortadan kaldırmakta bulur (Taberi: 121). Mekkeli müşrikler Hz. Peygamberi öldürmek için harekete geçmişlerdir. Hz. Peygamberi evinde bulamayan Mekkeliler, Hz. Ali'yi Allah Resulü'nün yatağında yakalarlar ve sorguya çekerler. Ardından Hz. Ebu Bekir'in evine baskın yapan Mekkeliler bir sonuca ulaşamazlar. (Köksal: 612-615). Göçü zorunlu kılan tüm bu durumlar üzerine (Enfal, 8/30; İsra, 17/76) Allah, Hz. Peygamber'e hicret için izin vermiştir (İsra/80). Ancak müşrikler muhacirleri hicret ederken de rahat bırakmamış ve hicret edenlerin bir kısmının malına, müşrikler tarafından el konulmuştur (Mevdudi, 2014: 169).

Hicret gerçekleşirken yani *göç esnasında* da hem Allah Resulü hem de muhacirlerin geri kalanları için zorluklar meydana gelmiştir (Tevbe, 9/40). Bunun yanında Allah Resulü yol arkadaşı

Hiz. Ebu Bekir ile beraber birçok yol tehlikesini atlatarak hicret yurdu Medine'ye ulaşmıştır (Hasan, 1988: 132-133).

Medine'ye hicret edenler burada kendilerine *Ensar* olacak bir toplum ile karşılaşmışlardır. Bu onların Medine'ye uyumu açısından önemlidir. Zira yukarıda göçün göçmen psikolojisi üzerinde oluşturduğu etki hatırlandığında Medine'nin durumu ve halkının tutumu muhacirler için oldukça belirleyicidir. Ancak bu olumlu havaya rağmen hicretin ilk günlerinde muhacirler için bazı sorunlar mevcuttur. Bunlar;

1. Kimilerinin mallarının ve eşlerinin Mekke'de tutsak olması,
2. Vatanları olan Mekke'ye duydukları özlem,
3. Medine'nin havasına adapte olamayışları ve çeşitli hastalıkların baş göstermesi,
4. Ekonomik olarak çekilen sıkıntılar şeklinde sıralanabilir (Hamidullah, 2011: 133-134).

Muhacirler açısından bu çaresizlik hali, toplumsal bir anomiyeye³ dönüşmeden önce Hiz. Peygamber tarafından müdahale edilmiştir. Mekkeliler ve Medine halkı kardeşleştirilmiştir. Bu kardeş olma hali muhacirler üzerinde olumlu etkisini aradan geçen süre nispetinde göstermiş ve bunalım hali sona erdirilmiştir (Hamidullah, 2011: 134). Daha sonrasında ise şehrin tüm bileşenleri ile bir araya gelen Hiz. Peygamber, Medine Şehir Devleti'ni kurmak ve toplumsal bütünlüğü sağlamak adına İslam'ın ilk anayasası sayılan Medine Vesikası'nı oluşturarak yürürlüğe koymuştur (Hamidullah, 2011: 140-147).

Sonuç olarak tarihsel tecrübemizle diyebiliriz ki Müslümanların Mekke'den başlayan *zorunlu göçü*, büyük bir İslam medeniyetinin ilk basamağını oluşturur. Zorunlu göç olarak Hicret'in İslam'ın yayılması, korunması ve temel esaslarının ortaya çıkması açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda daha sistematik bir yönetim yahut bir lider etrafında organize olma istekliliğinin zorunlu göçe maruz kalan toplumlarda ortaya çıkabilecek bir sonuç olduğuna yukarıda değinilmişti. Bunun yanı sıra zorunlu göç olarak adlandırdığımız Hicret'in, şekli ve sonuçları itibari ile kurduğumuz kavram- olgu ilişkisine uyduğu görülmüştür.

³ "Bir toplumun normlarının etkisizleşmesi, çöküntü, karışıklık ya da çatışma olması durumunu gösteren bir terim (Marshall, 2005: 32)."

SONUÇ

Göç, toplumların yapılarında ve zihinlerinde derin izler bırakan bir süreci ifade eder. Aynı zamanda göç eden topluluk değişime yönelik bir irade göstermiştir. Toplumsal değişimin muharriki olarak göç, daima gönüllü ve rızaya dayalı olmayabilir. Gönüllülük ortadan kalktığına ve göçü gerekli kılan, göçe zorlayan etmenler oluştuğunda insanlar zorunlu olarak göç kararı alırlar. İnsanlık tarihinde bir çok inanan topluluk, Allah'ı inkâr edenlerin veya ona şirk koşanların zulmünden kaçarak Allah'ın mülkünde mekan aramaya koyulmuştur. Kur'an'da otuzdan fazla ayet hicret eden bu inanan topluluğundan bahseder. Ayetler sosyolojik bir bakış açısı ile incelendiğinde ise sosyolojik bir olgu olan göç ile ilgili çok önemli yorumlar ve sonuçlar çıkarılabilir.

Hayat kitabı olan Kur'an, toplumsal bir gerçeklik olan bu olguyu farklı vesilelerle ele almıştır. Kur'an, zorunlu göç kavramı ve bu kavramın sosyolojik dinamikleri ve aşamalarını kapsayacak şekilde geniş bir bilgi çerçevesini içermektedir. Kur'an'ı Kerim, zorunlu göçle ilgili olarak toplumda inancın yaşanmasına engel, oluşması muhtemel bir baskı ortamı yahut oluşabilecek toplumsal çözülme sebebiyle toplumların bu tür zorluklarla karşılaştıklarında göç etmesi gerektiğinden bahseder. Bu şekilde göç zamanının takdirine yönelik bir söylem, göçün zamansal boyutuna yapılan vurgudur.

Kur'an'a göre yeryüzü Allah'ın mülküdür ve bu mülk içerisinde Allah'ın kulları için göç edilecek yer çoktur. Bu yönüyle Kur'an'ın sosyolojik olarak göçün mekânsal boyutunu ele aldığını söyleyebiliriz.

Ayetler incelendiğinde birden çok peygamberin zorunlu göç ile muhatap olduğu görülür. Zorunlu göçe maruz kalan Allah rızası ve imanlarını muhafaza için bu zorlu sürece katlanan toplumlara Allah mükâfatlar vaat eder. Yani Kur'an, sosyolojik açıdan zorunlu göçün öncülleri ortaya çıktığında zorunluluk vasfı öne çıkan bu göçün gerçekleşmesini hızlandırır. Bunu yaparken insanların rasyonel seçimlerini göz önüne aldığını düşündüğümüz hitabıyla olabilecek bir kaygı durumunu oradan kaldırmayı hedefler.

Bu inanan topluluğuna bir örnek de Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ona inanmış ashabıdır. Kur'an'da hem genel olarak psikolojik ayrılık ve fiziki ayrılış olan göç için hem de Hz. Peygamber ve ashabının 622'de Mekke'den Medine'ye göçü için 'hecr' fiili kullanılır. Bu fiilin isim şekli ise 'hicret'tir. Hicret eden Hz. Peygamber ve toplumunun göç etme nedenleri, göç sırasında

yaşadıkları ve onları yurtlarında misafir edenlerin halleri ayetlerde açık bir şekilde işlenmiştir. Bu ayetlerde hicretin zorunlu göç olmasını sağlayan Mekke toplumu içerisinde ki toplumsal baskı ve şiddet ortamı, göç esnasında yaşanan zorluklar, göçülen yerde ki toplumsal durum ele alınmıştır. Mezkûr ayetlerden zorunlu göç ve Müslümanların hicreti arasındaki ortak noktalar tespit edilmiştir. Böylece Hicret'in kendi şartları içerisinde bir zorunlu göç olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Y (2016). *Göç sosyolojisi*. Ankara: Nobel yay.

AKARSLAN, T (2012). *Rivayetlerle Hicret olayının tahlili*. Y. lisans tezi. Dan. Bünyamin Erul. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKMAN, V (2007). *Küresel göç hikayeleri*. İstanbul: Yakamoz yay.

AKŞİT, G., vd. (2016). Zorunlu göç sorunlu karşılaşmalar: Hisar köyü, Nevşehir'de ki Suriyeli göçmenler örneği, *TC. Maltepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dergisi* (1). 92-116.

AYDIN, M (2015). Özel bir göç biçimi olarak Hicret. *Sosyoloji Divanı*(6). 103-114.

BALCIOĞLU, İ (2007). *Sosyal ve psikolojik açıdan göç*, İstanbul: Elit Kültür yay.

BARTRAM, D., POROS, M., MONFORTE, P (2017). *Göç meselesinde temel kavramlar*. Çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay. Ankara: Hece yay.

BAYRAKTAR, R (2012). Zorunlu göçten ulus ötesi yurttaşlığa. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi* (24). 109- 126. Doi: <http://dx.doi.org/10.14395/jdiv117>.

BAYSA, H (2016). İslâm hukukundaki himaye geleneği müvâcehesinde mültecilik sistemi. *İlahiyat Akademi dergisi* (4). 37- 47.

CENGİZ, D (2015). Zorunlu göçün mekansal etkileri ve yerel halkın algısı; Kilis örneği. *Turkish Studies International Periodical*

For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic(10/2). 101- 122. Doi: 10.7827/TurkishStudies.7938.

CRUZ, T., G (2010). *An intercultural theology of migration pilgrims in the wilderness*, The Netherlands: Koninklijke Brill NV, Leiden.

DEMİRBAŞ, H., BEKAROĞLU, E (2013). Evden uzakta olmak: sığınmacıların/ mültecilerin psikolojik sorunları ve alınacak önlemler. *Kriz dergisi* (21). 11- 24.

DEMİRCİ, M (2003). İlk devir İslam tarihinde fey' kavramının gelişimi bağlamında iktisadi kaynakların paylaşımı tartışmaları. *İslami Araştırmalar dergisi* (4). 596- 606.

EKİCİ, S., TUNCEL, G (2015). Göç ve insan. C. 5. *Birey ve toplum* (9). 9- 22.

FAİST, T (2003). *Uluslar arası göç ve ulusaları toplumsal alanlar*. Çev. Azad Zana Gündoğan. İstanbul: Bağlam yay.

FİCHTER, J. H (2012). *Sosyoloji nedir?*. Çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Anı yay.

GÜLER, İ., ÖZSOY, Ö (2013). *Konularına göre Kur'an*. Ankara: Fecr yay.

GÜRKAN, M (2006). *Sosyolojik açıdan göç ve yasadışı göç hareketleri*. Yüksek lisans tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü sosyoloji anabilim dalı. Kırıkkale.

HAMİDULAH, M (2011). *İslam peygamberi*. Çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan yay.

HASAN, İ. H (1988). *İslam tarihi*. Çev. İ. Yiğit vd. Ankara: Kayıhan yay.

KARAKAŞ, S (2018). "Anksiyete". <http://www.psikolojisozlugu.com/anxiety-kaygi>. E. tarihi: 07.02.2018 10.10.

KARAMAN vd. (2003). *Kur'an'ı Kerim ve açılmalı meali*. Ankara: Diyanet Vakfı yay. (Metin içerisinde numaraları verilen ayetlere bu kaynaktan bakılmıştır.)

KARPAT, H., K (2017). *Osmanlıdan günümüze etnik yapılanma ve göçler*. İstanbul: Timaş yay.

KESEBİR, S (2011). Zorunlu göçte psikopatoloji: üç kuşak arasında bir karşılaştırma. *Anadolu psikiyatri dergisi* (12). 1- 6.

KOÇAR, M (2003). Kur'an'da veli kavramı. *İnsan bilimleri araştırmaları* (9). 159- 184.

KÖKSAL, Asım, M (1987). *İslam tarihi*. C. 3. İstanbul: Şamil yay.

MARSHALL, G (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat yay.

MEVDUDİ (2014). *Tarih boyunca tevhid mücadelesi ve Hz. Peygamber*. Çev. Ahmed Asrar, C. 2, İstanbul: Pınar yay.

HİKMET, N (2015). *Büyük insanlık - kendi sesinden şiirler*. İstanbul: Yapı kredi yay.

ORTAYLI, İ (2006). Genel göç olgusu. *8-11 Aralık 2005 uluslar arası göç sempozyumu bildirileri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi. 19- 22.

ÖNKAL, A (1988). Hicret maddesi. *TDV İslam ansiklopedisi*. C. 17., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay.

ÖZMEN, N (2010). Din, göçmenler ve entegrasyon. Tuomas MARTAKAINEN "Religion, Immigrants and İntegration" makalesi çevirisi. *M.Ü İlahiyat Fakültesi dergisi* (38).

SAĞIR, A (2012). *Zorunlu göçler sürgünler ve yol hikayeleri – Ulupamir Kırgızları örneği*. Ankara: Nobel yay.

SİRKECİ, İ., YÜCEŞAHİN, Murat, M (2014). C. 1. Türkiye’de göç çalışmaları. *Göç dergisi*(1). 1- 10.

ŞERİATİ, A., ŞEHİDİ, C (1991). *Doğumdan Hicrete Hicretten vefata sîret*, İstanbul: Yedi Gece Kitapları.

TABERİ (2007). *Tarih-i Taberi*. Çev. M. Faruk Görtünca. C. 3. İstanbul: Sağlam yay.

TEKİN, F (2011). Kültürel travma olarak zorunlu göç. *Selçuk Üniversitesi/Seljuk University Edebiyat Fakültesi dergisi/ Journal of Faculty of Letters* (25). 91- 100.

TUZCU, A., BADEMLİ, K (2014). Göçün psiko-sosyal boyutu. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar* (6). 56- 60. Doi: <http://dx.doi.org/10.5455/cap.20130719123555>

YALÇIN, C (2004). *Göç sosyolojisi*. Ankara: Anı yay.

YALÇIN, G., M (2017). *Göç psikolojisi*. Ankara: Pharmakon yay.

